ՏԱՎՈՒՇԻ ՄԱՐԶԻ ԿԱՅՈՒՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ

Գսպոյան Գրիշա
ՀՀ ՆԳՆ կրթահամալիրի փրկարար ծառայության և ճգնաժամային կառավարման ուսումնական ստորաբաժանման աղետների ռիսկի կառավարման և քաղաքացիական պաշտպանության ամբիոնի պրոֆեսոր

Մանասյան Մաքսիմ
Վ. Բրյուսովի անվան պետական համալսարանի զբոսաշրջության և սերվիսի ամբիոնի պրոֆեսոր, աշխարհագրական գիտությունների թեկնածու
DOI: 10.61746/18292984-2025.2.27cmt-01

Համառոտագիր: Սույն հոդվածում քննարկվել են ՀՀ Տավուշի մարզի կայուն զարգացման տեսական, մեթոդաբանական և կիրառական բնույթի հիմնահարցերը: Կայուն զարգացման տնտեսական, սոցիալական և էկոլոգիական բաղադրիչների և դրանց փոխադարձ կապերի SWOT վերլուծությունը հնարավորություն է տվել բացահայտելու և գնահատելու մարզի մրցակցային առավելությունները, զարգացման հնարավորություններն ու ռիսկերը, ուժեղ և թույլ կողմերը, հիմնախնդիրներն ու մարտահրավերները: Դրանց հիման վրա առանձնացվել են մարզի հեռանկարային զարգացման առաջնահերթություններն ու գերակայությունները:

Բանալի բառեր՝ կայուն զարգացում, տարաբնակեցում, բնօգտագործում, էկոլոգիա, զբոսաշրջություն, աճի բևեռ:

ՀՀ տնտեսության տարածքային արդյունավետ կազմակերպման ուղիներից կարևորվում է մարզերի համաչափ և կայուն զարգացման ապահովումը, ինչը հատկապես առաջնահերթ նշանակություն է ստանում Տավուշի նման լեռնային և սահմանամերձ մարզերի համար: Հարկ ենք համարում նշել, որ ՀՀ լեռնային մարզերի կայուն զարգացման մեթոդաբանական որոշ հարցեր քննարկվել է նաև այլ աշխատանքներում [1, 2, 3]:

Մարզերի կայուն զարգացման ռազմավարությունը, դրանից բխող մարտավարական ծրագրերն ու գործողությունները կարևոր դեր են խաղում ՀՀ տարածքային անհամաչափությունների նվազեցման գործում: Ընդ որում, անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ մարզերի կայուն զարգացումը դիտարկվում է որպես մարզերի զարգացման տնտեսական, սոցիալական և էկոլոգիական գերակայությունների միջև փոխհամաձայնության կամ փոխզիջման ձգտում:

Մարզերի կայուն զարգացման նախադրյալների, արտաքին և ներքին գործոնների, ինչպես նաև կայուն զարգացման տնտեսական, սոցիալական և էկոլոգիական բաղադրիչների փոխկապակցված համալիր վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս բացահայտելու ոչ միայն մարզերի մրցակցային առավելությունները, զարգացման

հնարավորություններն ու մարտահրավերները, ուժեղ և թույլ կողմերը, այլև անհրաժեշտ տեղեկատվական բազա է ստեղծում աղետների ռիսկի կառավարման գործընթացների պատշաճ իրականացման համար: Վիճակագրական, պատմական և համեմատական մեթոդների կիրառմամբ այդ նպատակով ընդհանուր գծերով կատարել ենք Տավուշի մարզի կայուն զարգացման վերը նշված բաղադրիչների և դրանց փոխադարձ կապերի SWOT վերլուծություն:

Տավուշը ՀՀ այն մարզերից է, որոնք բնութագրվում են տնտեսական և սոցիալական զարգացման համեմատաբար ցածր մակարդակով և էկոլոգիական բավարար իրավիճակով: Մինչդեռ մարզն ունի բոլոր հնարավորությունները և նախադրյալները կայուն և հավասարակշռված զարգացման համար:

Տավուշի մարզի տարածքն ընդգրկող շրջանները խորհրդային տարիներին սոցիալ-տնտեսական զարգացման որոշակի մակարդակի էին հասել: Այստեղ ստեղծված բազմաճյուղ տնտեսության հիմքը գյուղատնտեսությունն էր և դրա հումքի վերամշակման ճյուղերը: Սակայն Սպիտակի ավերիչ երկրաշարժը, ղարաբաղյան հակամարտության հետևանքով ՀՀ շրջափակման արդյունքում առաջացած էներգետիկ, իսկ հետխորհրդային շրջանի առաջին տարիներին խորացած սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամը ծանր հարված հասցրին նաև Տավուշի մարզի տնտեսության բոլոր ճյուղերին (հատկապես արդյունաբերությանը): Չնայած հրադադարից հետո մարզի արդյունաբերությունում որոշակի դրական տեղաշարժեր են դրսևորվել, այդուհանդերձ մարզի տեղն ու դերը ՀՀ տնտեսական համալիրում դեռևս որոշվում է գյուղատնտեսության ճյուղերով: Ներկայումս մարզում որոշակի դեր ունի նաև զբոսաշրջության և հանգստի կազմակերպման և դրա հետ կապված ծառայությունների ոլորտը:

2023թ. մարզի տնտեսության հիմնական ճյուղերի մասնաբաժինները ՀՀ համապատասխան ճյուղերի ընդհանուր ծավալում կազմել են.[1]

- գյուղատնտեսություն՝ 5.0 % (2008թ.՝5.5 %),
- շինարարություն՝ 3.0 % (2008թ.՝0.5 %),
- մանրածախ առևտուր՝ 2.2 % (2008 թ.՝1.2 %),
- արդյունաբերություն՝ 1.3 % (2008 թ.՝0.7 %),
- ծառայություններ՝ 0.9 % (2008 թ.՝ 0.4 %):

Ինչպես ցույց են տալիս վերը նշված տվյալները, 2008-2023թթ. ընթացքում մեծացել է մարզի մասնաբաժինը արդյունաբերության, շինարարության, մանրածախ առևտրի և ծառայությունների ոլորտներում, իսկ գյուղատնտեսության մասնաբաժինը նվազել է: Չնայած նշված տեղաշարժերին՝ մեկ բնակչի հաշվով գյուղատնտեսական արտադրանքի և շինարարության գծով մարզի ցուցանիշները դեռևս մոտ են ՀՀ միջին ցուցանիշներին, իսկ արդյունաբերության և ծառայությունների ցուցանիշներով ՀՀ միջինին զիջում է շուրջ 3-5 անգամ:

---

[1] Այստեղ և հոդվածի բոլոր վիճակագրական տվյալների աղբյուրներն են Վիճակագրական կոմիտեի ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով [5] և ՀՀ Տավուշի մարզը թվերով [6]1998-2024թթ հրապարակումներն ու տարեգրքերը:

2022թ. տվյալներով Տավուշի մարզն իր ՀՆԱ-ի բացարձակ ցուցանիշով նախավերջին տեղն է զբաղեցրել ՀՀ մարզերի մեջ (ՀՀ ՀՆԱ-ում մասնաբաժինը կազմել է 1.6 %), իսկ մեկ բնակչին բաժին ընկնող ՀՆԱ-ով (1.1 մլն դր.) մարզը զբաղեցնում է վերջին տեղը, որով 2.1 անգամ զիջում է ՀՀ միջին ցուցանիշին (3.4 մլն դր.):

Գյուղատնտեսության առաջատար ճյուղը անասնաբուծությունն է, որին 2023թ. բաժին է ընկել մարզի գյուղատնտեսության արտադրանքի ծավալի 78.8 %-ը և ՀՀ անասնաբուծության արտադրանքի 7.5 %-ը:

Գյուղատնտեսական նշանակության հողերը զբաղեցնում են 110.7 հազ.հա տարածք կամ ամբողջ տարածքի մոտ 41%-ը, որն այլ մարզերի համեմատությամբ ցածր ցուցանիշ է: Դա բացատրվում է նրանով, որ մարզի տարածքի զգալի մասը (40%-ից ավելին) զբաղեցնում են անտառները: Գյուղատնտեսական նշանակության հողերի մեծ մասը լեռնային արոտավայրերն են և խոտհարքները: Վարելահողերը զբաղեցնում են մոտ 25.4 հազ.հա տարածք կամ գյուղատնտեսական նշանակության հողերի ընդամենը 23.1%-ը կամ մարզի ամբող տարածքի 9.5%-ը: Վարելահողերի հիմնական մասը գտնվում է մարզի հյուսիսարևելյան ավելի ցածրադիր մասերում: Սակայն հայ-ադրբեջանական սահմանամերձ գոտում գտնվող գյուղատնտեսական հողատեսքերը դեռևս մասամբ են օգտագործվում:

Մարզում աստիճանաբար իր նախկին համբավն է վերականգնում պտղաբուծությունը, հատկապես դեղձի արտադրությունը: 2023թ. տվյալներով մարզում պտղի և հատապտղի տնկարկների զբաղեցրած տարածքը կազմել է շուրջ 3 հազ. հա (ՀՀ-ի՝ 6.7%-ը), որով մարզերի մեջ միջին տեղերից մեկն է զբաղեցնում: Անհրաժեշտ է նշել, որ 2008թ. համեմատությամբ տնկարկների զբաղեցրած տարածքը 2023թ. ավելացել է 657 հա-ով: Ծրագրեր են իրականացվում մարզում տնկարկների վերականգնման և ընդարձակման ուղղությամբ:

Տավուշը մարզերի մեջ միջին տեղեր է զբաղեցնում նաև խաղողի այգիների տարածքով՝ 1342 հա (ՀՀ-ի՝ 8.6 %-ը), և խաղողի համախառն բերքով: Խաղողագործությունն ու պտղաբուծությունը զարգացած են մարզի ցածրադիր սահմաներձ գոտիներում: Այդուհանդերձ հարկ է նշել, որ պտղատու այգիների բերքատվությունը մոտ 3 անգամ, իսկ խաղողի այգիների բերքատվությունը մոտ 2 անգամ ցածր են ՀՀ միջին ցուցանիշներից:

Մարզի բնական պայմանները բարենպաստ են եգիպտացորենի ցանքատարածությունների էական ընդարձակման համար: Այդ արժեքավոր մշակաբույսը, որի բերքատվությունը զգալիորեն բարձր է այլ հացահատիկային մշակաբույսերի համեմատությամբ, պարենային նշանակությունից բացի՝ կարևոր կերային մշակաբույս է և կարող է մեծ դեր խաղալ անասնաբուծության կերային բազայի ամրապնդման գործում:

1998-2023թթ. ընթացքում կարտոֆիլի ցանքատարածությունների ավելի քան 2.2 հազ հա-ով կրճատման արդյունքում 2023թ. դրանք կազմել են ընդամենը 648 հա՝ կարտոֆիլի ցանքատարածություններով և համախառն բերքով մարզերի թվում զբաղեցնելով նախավերջին, իսկ բերքատվությամբ՝ վերջին հորիզոնականը:

Այն փաստը, որ մարզի տարածքի միջին գոտին զբաղված է համատարած անտառներով, ազդել է գյուղատնտեսության տարածքային կազմակերպման վրա: Դրանով պայմանավորված՝ ոռոգելի հողատարածությունները և գրեթե ամբողջ դաշտավարությունն ու այգեգործությունը գտնվում են ենթանտառային ցածրադիր, բնակչության համեմատաբար մեծ խտություն ունեցող գոտում: Անտառից վեր, որտեղ մերձալպյան ու ալպյան մարգագետինների թագավորությունն է, գյուղատնտեսության միակ ճյուղը արոտային անասնապահությունն է:

Տավուշի մարզի անասնաբուծությունն ունի իր յուրահատուկ ուղղվածությունը: Մարզերի մեջ Տավուշն առանձնանում է նրանով, որ անասնաբուծության առաջատար ճյուղը խոզաբուծությունն է (խոզերի գլխաքանակով մարզերի մեջ երրորդն է), որի զարգացման համար դրական նախադրյալ է անտառային կերի առատությունը: 2024թ. տվյալներով մարզում խոզերի գլխաքանակը կազմել է 19.6 հազ.գլ. (ՀՀ 10.5 %-ը): Հարկ է նշել, որ 1998-2007թ.թ. մարզը խոզերի գլխաքանակով առաջինն էր ՀՀ-ում (առավելագույն գլխաքանակը եղել է 2007թ.՝ 29 հազ.գլ.): Վերջին տարիներին զարգանում են թռչնաբուծությունը և մեղվաբուծությունը: Մարզում ձիերի գլխաքանակի (4.1 հազ.գլ.) մասնաբաժինը ՀՀ նույն ցուցանիշում կազմում է 29.0 %, որով Տավուշը մարզերի ցանկում զբաղեցնում է առաջին հորիզոնականը:

Արդյունաբերական արտադրանքի ծավալով Տավուշը 2023թ. նախավերջին տեղն է զբաղեցրել է մարզերի մեջ (գերազանցել է միայն Վայոց Ձորի մարզին): Այդուհանդերձ, նկատվում է արդյունաբերության զարգացման տեմպերի աճ, ուստի և տնտեսության մեջ ճյուղի դերի բարձրացում: Բավական է նշել, որ 2015-2023թթ. արդյունաբերական արտադրանքի ծավալը ավելացել է մոտ 1.9 անգամ: Չնայած դրան՝ մեկ բնակչին բաժին ընկնող արդյունաբերական արտադրանքի ծավալով մոտ 2.9 անգամ զիջում է ՀՀ միջին ցուցանիշին:

Մարզի արդյունաբերական արտադրանքի ծավալի 86.6 %-ը տալիս է մշակող արդյունաբերությունը, 2.4 %-ը՝հանքարդյունաբերությունը, 9.3 %-ը՝ էլեկտրաէներգիայի արտադրության ու բաշխման, գազամատակարարման և ջրամատակարարման ծառայությունները: Վերջին տարիներին ավելացել է մշակող արդյունաբերության, մասնավորապես՝ սննդի, թեթև և փայտամշակման ճյուղերը: Արդյունաբերությունը հիմնականում զարգանում է տեղական հումքային և աշխատանքային ռեսուրսների բազայի վրա:

Տնտեսության զարգացման և տարածքային կազմակերպման մեջ կարևոր դեր է խաղում տրանսպորտը: Հիմնական բեռնափոխադրումներն ու ուղևորափոխադրումներն իրականացնում են ավտոտրանսպորտով: Հատկապես վճռական դեր ունի Երևան-Սևան-Դիլիջան-Իջևան-Ազատամուտ-Ոսկեպար-Նոյեմբերյան-Բագրատաշեն միջպետական նշանակության ավտոմայրուղին, որով իրականացվում է Վրաստանից ներմուծվող և արտահանվող ՀՀ բեռնափոխադրումների զգալի մասը: Ներկայումս չի օգտագործվում Ազատամուտ-Ադրբեջանի սահման ավտոճանապարհը: Հանրապետական և ներմարզային փոխադրումներում կարևոր են նաև Իջևան-Բերդ և Ճամբարակ-Բերդ ավտոճանապարհները:

Հարկ է նշել, որ մյուս մարզերի համեմատությամբ (բացառությամբ Սյունիքի) Տավուշի մարզն առավել վատ վիճակում է ներմարզային և մարզից Երևան հասանելիության ցուցանիշներով:

Տավուշի կենտրոնական մասով է անցնում Հյուսիսային Կովկաս-Թբիլիսի-Երևան գազատարը: Մարզի գրեթե բոլոր բնակավայրերը գազաֆիկացված են: Մարզի տարածքում բջջային հեռախոսակապը և շարժական համացանց կապը ապահովվում է ՀՀ-ում գործող բոլոր օպերատորների կողմից.մարզի բնակավայրերը 100%-ով ապահովված են բջջային և համացանց ծածկույթով:

Դեռևս աննշան է օտարերկրյա ներդրումների ծավալը մարզում: Վերջին երեք տարիներին (2020-2023թթ.) օտարերկրյա ուղղակի ներդրումները կազմել են ընդամենը 168 մլն դր:

Մարզերի սոցիալ-տնտեսական կայուն զարգացման տեսանկյունից կարևոր նշանակություն է ձեռք բերում սպասարկման ոլորտը, որի զարգացումը մի կողմից ապահովում է նոր աշխատատեղեր, իսկ մյուս կողմից՝ ծառայությունների ընդլայնմամբ ու զարգացմամբ նպաստում բնակչության կենսամակարդակի բարձրացմանը, կենսագործունեության բարելավմանը: Դա հատկապես կարևոր է Երևանից մեծ հեռավորության վրա գտնվող մարզերի համար, որոնք պետք լինեն առավել ինքնաբավ, հնարավորինս հասանելի լինեն բնակչությանը տարբեր ծառայություններով: Դրա հետ կապված՝ մարզում վերջին տասնամյակում զարգացել են ծառայությունների ոլորտի համարյա բոլոր ճյուղերը: Առանձնահատուկ դեր է կատարում Դիլիջանը, որն իր ավանդական ռեկրեացիոն-առողջարանային գործառույթներին վերջին երկու տասնամյակում ավելացրել է նաև ֆինանսական-բանկային գործառույթներ (ՀՀ կենտրոնական բանկի Դիլիջանի ուսումնահետազոտական կենտրոնի ստեղծմամբ) և միջազգային չափանիշներով գործող Կենտրոնական դպրոցի կրթական գործառույթներ:

Մեկ բնակչին բաժին ընկնող մանրածախ առևտրի շրջանառությամբ Տավուշն առաջիններից մեկն է մարզերի մեջ: Դրան նպաստել է հայ-վրացական սահմանամերձ գոտում (Բագրատաշեն) ազատ առևտրի զարգացման համար բարենպաստ պայմանների ստեղծումը:

Տավուշը ՀՀ առավել մեծաթիվ ուսանողություն ունեցող մարզերից է: Ուսանողների գերակշիռ մեծամասնությունը սովորում է ԵՊՀ Իջևանի մասնաճյուղում, որը մեծ դեր է խաղում մարզում երիտասարդների ամրապնդման և տարբեր մասնագիտությունների գծով մասնագետների պատրաստման գործում:Սակայն մարզի մասնագիտական կրթական հաստատությունները մասնագետների պատրաստման ծրագրերում միշտ չէ, որ հաշվի են առնում աշխատաշուկայի պահանջները, ուստի նաև այդ պատճառով երիտասարդների մի մասը, աշխատանք չգտնելով,արտագաղթում է:

Վերջին տարիներին, ինչպես ամբողջ ՀՀ-ում, Տավուշում ևս արագ տեմպերով զարգանում է հյուրանոցային տնտեսությունը: Ասվածը փաստարկվում է նրանով, որ եթե հյուրանոցային տնտեսությունների օբյեկտների թիվը 2015թ եղել է 38 միավոր, իսկ 2019թ.՝ 74, ապա 2023թ. այն կազմել է 98 միավոր: Հյուրանոցների թվաքանակով և

դրանց ստացած հասույթով (2.7 մլրդ դր) մարզերի մեջ երկրորդն է Կոտայքի մարզից հետո:

Տավուշը մարզերի մեջ առաջինն է հյուրանոցային տնտեսություններում հանգրվանած ներգնա զբոսաշրջիկների թվով, որը 2023թ. կազմել է շուրջ 23 հազ.մարդ: Սակայն մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացումը և հատկապես զբոսաշրջության զարգացման շահերը պահանջում են մեծացնել հյուրանոցային տնտեսության աշխարհագրությունը, մասնավորապես՝ նոր հյուրանոցներ, հյուրատներ և նմանատիպ օբյեկտներ հիմնել հատկապես Բերդ համայնքում: Դրան կարող են նպաստել նոր ավտոճանապարհների կառուցումը, հների բարեկարգումը:

Ներկայումս զբասաշրջությունը մարզի կարևոր և արագ զարգացող ճյուղերից է: Մեծ աշխատանքներ են իրականացվում նոր հանգստի գոտիների ձևավորման ուղղությամբ, ինչպես նաև տարեցտարի ավելանում են մարզի տարածքում կազմակերպվող փառատոները, որոնք ևս նպաստում են զբոսաշրջության զարգացմանը: Բացի զբոսաշրջության ավանդական վայրերից (Դիլիջան, Հաղարծին, Գոշավանք, Պարզ լիճ)՝ վերջին տարիներին ստեղծվել են նոր զբոսաշրջային վայրեր, որոնց թվում է Ենոքավան գյուղը,ուր տարեկան այցելում են էկոտուրիզմի, գյուղական տուրիզմի և արկածային տուրիզմի սիրահար տասնյակ հազարավոր զբոսաշրջիկներ: Նախատեսվում է նրանց թիվը առաջիկա տարիներին ավելացնել մի քանի անգամ:

Բնակչության աղքատության մակարդակը մարզում շուրջ 1.57 անգամ բարձր է ՀՀ միջին ցուցանիշից: Ընդ որում, վերջին տասնհինգ տարիներին ընդհանուր աղքատության մակարդակը որոշ չափով բարձրացել է. ընդհանուր աղքատության մակարդակը 2008թ. կազմել է 23.2 %, որից՝ ծայրահեղ աղքատ՝ 1.7 %, իսկ 2023թ.՝ համապատասխանաբար 25.6 % և 0.9 %: Տավուշն աղքատության բարձր մակարդակով մարզերի շարքում զիջում է միայն Շիրակի մարզին:

Մարզի կայուն զարգացման համար կարևոր է սոցիալ-տնտեսական զարգացմանը զուգընթաց լուծել բնապահպանական խնդիրները և չստեղծել նորերը: Հարկ է նշել, որ մարզի բնական լանդշաֆտները, հատկապես անտառային էկոհամակարգերը, մարդու տնտեսական գործունեության, երկարատև բնակեցման, տնտեսական ինտենսիվ յուրացման հետևանքով փոփոխվել են. կրճատվել են անտառային տարածքները, նվազել է կենսաբազմազանությունը, ակտիվացել են անապատացման և հողի էրոզացման գործընթացները: Այս բոլորն, անշուշտ, բացասաբար է անդրադառնում մարզի տնտեսական և սոցիալական կայուն զարգացման, էկոլոգիական հավասարակշռության պահպանման գործընթացների վրա: Բնապահպանական հարկերն ու բնօգտագործման վճարները մեկ բնակչի հաշվով մոտ 3 անգամ զիջում են ՀՀ միջին ցուցանիշներին: Մարզի բնապահպանական հիմնախնդիրներին համարժեք չեն նաև ընթացիկ բնապահպանական ծախսերը (2023թ. կազմել են ընդամենը 620 մլն դր.):

Հարկ է նշել, որ զգալի են մարզի զարգացման տարածքային տարբերությունները: Մարզում առկա են ինչպես զարգացման մեծ ներուժ ունեցող համայնքային կենտրոններ (օր. Դիլիջան և Իջևան քաղաքները՝ հարակից տարածքներով), որոնք պահանջում են

առավել մեծ ուշադրություն, քանի որ կարող են հանդիսանալ այն աճի բևեռները, որոնց զարգացումը կնպաստի մարզի կայուն և համաչափ զարգացմանը: Դրա հետ մեկտեղ մարզում առկա են թույլ զարգացած և խնդրահարույց տարածքներ, որոնք հետ են մնում մարզի ընդհանուր զարգացումից.դրանք մասնավորապես սահմանամերձ բնակավայրերն են, որտեղ ապրում են մարզի բնակչության շուրջ 1/3-ը: Չնայած սահմանամերձ գյուղերում ներդրողների համար ստեղծված բարենպաստ պայմանների (հարկային և վարկային արտոնություններ և այլն) սահմանման արդյունքում ստեղծել են որոշակի աշխատատեղեր, սակայն դեռևս չեն տալիս սպասվող աճ: Առավել խնդրահարույց են գործարանամերձ ավանային բնակավայրերը (Ազատամուտ, Այրում, Այգեպար), որտեղ գործարանների փակման կամ թերբեռնվածության պատճառով չկան բավականին աշխատատեղեր: Ավելին, նշված բնակավայրերում չկան նաև գյուղատնտեսական նշանակության հողեր, որոնց առկայությունը կնպաստեր բնակչության որոշ մասի զբաղվածության ապահովմանը:

Մարզի կայուն զարգացման նախադրյալների և բաղադրիչների վերլուծությունը հնարավորություն է տվել պարզելու նրա զարգացման ուժեղ և թույլ կողմերը, որոնք պետք է հաշվի առնել մարզի գերակա ուղղությունների որոշման և կայուն ու հավասարակշռված զարգացում ապահովելու համար:

Մարզի կայուն զարգացման ուժեղ կողմերն ու հնարավորությունները

Հետագա զարգացման համար մարզն ունի հետևյալ ուժեղ կողմերն ու հնարավորությունները.

1. Աշխարհագրական դիրք: Բնօգտագործում և բնապահպանություն

- Տարանցիկ տրանսպորտային-աշխարհագրական դիրք.
- Մարզի տարածքի նկատմամբ մարզկենտրոնի կենտրոնական աշխարհագրական դիրք.
- Բնական պայմանների բազմազանություն, գյուղատնտեսության տարբեր ճյուղերի զարգացման հնարավորություններ.
- Հանքային ջրերի, ջրաէներգետիկ ռեսուրսների զգալի պաշարներ.
- Անտառային ընդարձակ տարածքների առկայություն (113.5 հազ հա).
- Զբոսաշրջային և ռեկրեացիոն ռեսուրսների առկայություն, պատմամշակութային և բնության հուշարձանների առատություն, բնակլիմայական բարենպաստ պայմաններ.
- Հատուկ պահպանվող ընդարձակ տարածքների առկայություն՝33 հազ.հա, որից «Դիլիջան» ազգային պարկը՝ շուրջ 32.0 հազ.հա.
- Վերականգնվող էներգիայի օգտագործման հնարավորություն (ջրաէներգետիկ, արևային):

2. Բնակչություն և աշխատանքային ռեսուրսներ

- Տնտեսության տարբեր ճյուղերի զարգացման համար անհրաժեշտ քանակի և որակի աշխատանքային ռեսուրսների առկայություն.
- Գյուղատնտեսական աշխատուժի առկայություն և զբաղվածության բավարար մակարդակ.

- Հարկային արտոնությունների և զբաղվածությանն ուղղված այլ ծրագրերի օգտագործմամբ աշխատատեղերի ավելացում.
- Մարզի տարածքում քաղաքների համաչափ տեղաբաշխվածություն:

3. Ենթակառուցվածքներ և սոցիալական ոլորտ

- Տարանցիկ փոխադրումների համար միջպետական ավտոճանապարհների և երկաթուղու առկայություն.
- Մարզի ամբողջ տարածքում համացանցի և կապի հասանելիություն.
- Մայր գազատարի առկայություն և բնակավայրերի գազաֆիկացման բարձր մակարդակ.
- Համեմատաբար խիտ ճանապարհային ցանց, երկաթուղային կայարանի առկայություն.
- Քաղաքներում և գյուղերի մեծ մասում ջրամատակարարման բարելավված համակարգեր.
- Մասնագիտական և բարձրագույն կրթության հետագա զարգացում և վերապատրաստումներ ժամանակակից ՏՏ կիրառմամբ.
- Բնակարանային ապահովվածության համեմատաբար բարձր մակարդակ.
- Հանրապետության մակարդակով կրթական և մշակութային ծառայությունների մատուցում (ՀՀ կենտրոնական բանկի Դիլիջանի ուսումնահետազոտական կենտրոնի և միջազգային չափանիշներով գործող Կենտրոնական դպրոցի կողմից):

4. Տնտեսություն

- Տեղական գյուղատնտեսական հումքային բազայի առկայություն.
- Սահմանամերձ բնակավայրերի հարկային և վարկային արտոնություններ.
- Տարբեր միջազգային կազմակերպությունների կողմից մշտական աջակցություն.
- Դիվերսիֆիկացված տնտեսության առկայություն գլխավոր քաղաքներում (Դիլիջան, Իջևան) և դրանց հարակից տարածքներում (հատկապես՝ ծառայությունների մատուցման ոլորտում).
- Կայուն զբոսաշրջության զարգացման հնարավորություններ տարբեր համայնքներում:

Մարզի կայուն զարգացման թույլ կողմերն ու հիմնախնդիրները

1. Աշխարհագրական դիրք: Բնօգտագործում և բնապահպանություն

- Ծայրամասային աշխարհագրական դիրք.
- Ադրբեջանի հետ ընդհանուր սահմանագծի մեծ ձգվածություն, տասնամյակներ շարունակ սահմանային միջադեպեր և հակամարտություններ.
- Լեռնային խիստ մասնատված ռելիեֆ, կառուցապատման և բնակեցման համար բարենպաստ հարթ տարածքների սակավություն.
- Սողանքային գոտիների առկայություն, սեյսմիկ ռիսկեր, կլիմայական անսպասելի փոփոխություններ, անտառային հրդեհների ռիսկ, այլ բնական աղետներ և ռիսկեր.
- Գյուղատնտեսական հողերի թերօգտագործում, անտառային պաշարների գերօգտագործում (որպես վառելափայտ).

- Կոյուղու կեղտաջրերի մաքրման կայանների բացակայություն (միակ մաքրման կայանը գտնվում է Դիլիջանում).
- Աղբահանության ցածր մակարդակ և աղբավայրերի սխալ տեղադրում.
- Վերականգնվող էներգետիկ ռեսուրսներից (արևային, հողմային) էլեկտրաէներգիայի արտադրության ցածր աստիճան.
- Բնապահպանական հիմնախնդիրներ՝ կապված անտառային տարածքների կրճատման և կենսաբազմազանության նվազման հետ:

2. Բնակչություն և աշխատանքային ռեսուրսներ

- Բնակչության անհամաչափ տեղաբաշխվածություն.
- Գյուղական բնակավայրերի և ենթակառուցվածքների կենտրոնացվածություն սահմանամերձ գոտում.
- Բնակավայրերի մեծ մասում աշխատատեղերի բացակայություն, բնակչության համար մի շարք ծառայությունների գծով անհրաժեշտ հասանելիության բացակայություն.
- Բնակչության աղքատության համեմատաբար բարձր մակարդակ և արտագաղթի հակվածություն.
- ժողովրդագրական ցուցանիշների բացասական միտումներ (ցածր ծնելիություն և բնական աճ, բնակչության ծերացում, սեռատարիքային անհամամասնություններ և այլն).
- Քաղաքային կենտրոնների նոսր ցանց և ոչ բավարար սոցիալ-տնտեսական ներուժ.
- Երիտասարդության շրջանում գործազրկության բարձր մակարդակ, արդի գյուղատնտեսության ոլորտի մասնագետների պակաս, բժիշկների թվի նվազման միտում.
- ԲՈՒՀ-երի և միջին մասնագիտական կրթության առաջարկի անհամապատասխանություն աշխատաշուկայի պահանջարկի նկատմամբ:

3. Ենթակառուցվածքներ և սոցիալական ոլորտ

- Համայնքների կարողությունների անհամաչափություն և թերի զարգացում.
- Ֆինանսական ռեսուրսների դժվար հասանելիություն փոքր բնակավայրերում, դրանցում տարբեր ծառայությունների կազմակերպման դժվարություններ.
- Գյուղատնտեսական հողահանդակներով չապահովված գործարանամերձ ավանային բնակավայրերի առկայություն (Ազատամուտ, Այրում, Այգեպար).
- Տրանսպորտային ուղիների անհամաչափ ցանցի առկայություն, այլընտրանքային ճանապարհների բացակայություն.
- Միջհամայնքային ոչ կանոնավոր ուղևորափոխադրումներ, տրանսպորտային միջոցների մաշվածություն.
- Հարևան մարզերում այլընտրանքային ճանապարհների գործարկում և բարեկարգում (Հյուսիս-հարավ, Վանաձոր-Ալավերդի-Բագրատաշեն), որը կհանգեցնի մարզի տարածքով համապատասխան բեռնափոխադրումների և ուղևորափոխադրումների ծավալների նվազեցմանը.

- Գյուղական բնակավայրերում ոռոգման համակարգերի բացակայություն, առանձին գյուղական վայրերում (Սարիգյուղ, Հաղթանակ, Ձորական, Դեբեդավան, Աճարկուտ, Մովսես, Պառավաքար և այլն) խմելու ջրի ոչ բավարար որակ և քանակ:

4. Տնտեսություն

- Բիզնես միջավայրի և շուկայական ենթակառուցվածքների ձևավորման ոչ բավարար մակարդակ: Արտահանման և ներմուծման ցածր մակարդակ.
- Մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ-ի ցածր մակարդակ, եկամուտների և արտաքին տրանսֆերտների ցածր մակարդակ.
- Գյուղատնտեսության ցածր արդյունավետություն, գյուղատնտեսական նշանակության հողերի ոչ բավարար օգտագործում սահմանամերձ բնակավայրերում.
- Բարձր լեռնային գոտիներում տեղադրված արոտավայրերի ոչ արդյունավետ օգտագործում, դեպի արոտավայրեր տանող ճանապարհների բացակայություն կամ անբարեկարգ վիճակ.
- Գյուղատնտեսական արժեքավոր հողերի կենտրոնացում հայ-ադրբեջանական սահմանամերձ գոտում.
- Հազարավոր հեկտարների հասնող վարելահողերի և այգիների օգտագործման դժվարություններ և մեծ ռիսկեր.
- Մարզի տնտեսության կախվածություն ավանդական գյուղատնտեսությունից, մարզային տնտեսության այլ ճյուղերի (արդյունաբերություն, զբոսաշրջություն) սահմանափակ զարգացում.
- Գյուղատնտեսության մեքենատրանսպորտային պարկերի բացակայություն, գյուղտեխնիկայի ֆիզիկական և բարոյական մաշվածության բարձր աստիճան.
- Ներմարզային տնտեսական կապերի թույլ զարգացում:

Զարգացման գերակա ուղղություններն ու ծրագրերը

Մարզի հեռանկարային զարգացման ուղղություններն ու առաջնահերթություններն ընտրելիս անհրաժեշտ է հաշվի առնել աշխարհագրական դիրքի, ռեսուրսապահովվածության, բնակչության սոցիալ-ժողովրդագրական իրավիճակի, տնտեսության կառուցվածքի և տարածքային կազմակերպման առանձնահատկություններն ու առավելությունները, առկա հիմնախնդիրներն ու մարտահրավերները:

Քանի որ մարզի զարգացման հիմնական նպատակն է տարածքային համաչափ և կայուն զարգացումը, գործազրկության և աղքատության մակարդակների իջեցումը, մարզի բոլոր տարածքների մրցունակության և ներդրումային գրավչության բարձրացումն ու բարելավումը, ուստի այդ առումով գերակա ուղղություններն են համարվում.

ա) Տնտեսության դիվերսիֆիկացումն ու ինտեգրումը ազգային և միջազգային տնտեսությունների հետ.

բ) Գիտահենք և տեղական ռեսուրսների հիման վրա ժամանակակից արդյունաբերության զարգացումը.

գ) Գիտական նվաճումների և գյուղատնտեսական նոր տեխնոլոգիաների վրա հենված ինտենսիվ գյուղատնտեսության զարգացումը և արդյունավետության բարձրացումը.

դ) Արտադրական և սոցիալական նոր ենթակառուցվածքների ստեղծումն ու արդյունավետ տարածքային կազմակերպումը.

ե) Զբոսաշրջության խթանումը՝ մարզային ճանաչելիության և բրենդների ձևավորմամբ ու ենթակառուցվածքների զարգացմամբ:

Նշված գերակա ուղղություններով Տավուշի մարզի զարգացումը ենթադրում է նաև որոշակի առաջնահերթություններ, ինչպես նաև բազմաթիվ նախագծերի և ծրագրերի իրականացում, ինչպիսիք, ըստ մարզի կայուն զարգացման առանձին բաղադրիչների և SWOT վերլուծության արդյունքների, համարվում են՝

Ա. Տնտեսական ոլորտում

1. Մարզի տարածքային համաչափ և կայուն զարգացում (տնտեսական, սոցիալական և էկոլոգիական բաղադրիչների հավասարակշռված և ներդաշնակ զարգացում):

2. Մարզի մրցունակության և ներդրումային գրավչության բարձրացում:

3. Տնտեսության դիվերսիֆիկացում, արդյունաբերության և գյուղատնտեսության տարբեր ճյուղերի զարգացում՝ մարզի ինքնատիպության ու շուկայի պահանջների հաշվառումով:

4. Մարզի գյուղատնտեսական մասնագիտացման ճյուղերի (այգեգործության, ծխախոտի մշակության և խոզաբուծության) առաջանցիկ և կայուն զարգացում:

5. Սննդամթերքի և խմիչքների (պահածոներ, գինիներ և այլն) արտադրության զարգացում տեղական հումքի բազայի վրա:

6. Աշխատատար առանձին արտադրությունների (կարի և տրիկոտաժի արտադրություն, գորգագործություն, սարքաշինություն, և այլն) վերականգնում ու զարգացում:

7. Ներմարզային տնտեսական կապերի զարգացում, սոցիալ-տնտեսական համալիրի ձևավորում, Բերդի ենթաշրջանի առաջանցիկ զարգացում:

8. Փայտամշակման արդյունաբերության զարգացում տեղական հումքի բազայի վրա:

9. Բիզնես միջավայրի ձևավորում, մարզային շուկայական ենթակառուցվածքների ստեղծում ու զարգացում (ֆոնդային բորսա, զարգացման հիմնադրամ, խորհրդատվություն, մարկետինգ և այլն):

10. Գյուղատնտեսական հողահանդակների արդյունավետ օգտագործում, արոտավայրեր

տանող նոր ճանապարհների կառուցում, հների բարեկարգում:

11. Գյուղացիական տնտեսությունների խոշորացում, գյուղատնտեսական արտադրանքի ապրանքայնության աճ, գյուղատնտեսական կոպերացիայի տարբեր ձևերի զարգացում:

12. Կայուն զբոսաշրջության զարգացում ու արդյունավետ տարածքային կազմակերպում, զբոաշրջության տարբեր ձևերի (էկո, գյուղական, առողջարանային, արկածային, պատմամշակութային) զարգացում:

13. Մարզային և համայնքային զարգացման կառավարման կարողությունների բարելավում, սահմանամերձ տարածքների համաչափ զարգացում:

Բ. Սոցիալական ոլորտում

1. Դիլիջան քաղաքի կրթական և բանկային գործառույթների հետագա զարգացում և դրանց համադրում քաղաքի ավանդական առողջարանային-զբոսաշրջային գործառույթների հետ:

2. Գյուղական բնակավայրերում նոր աշխատատեղերի ստեղծում ոչ գյուղատնտեսական ոլորտներում, գյուղական բնակչության համար տարբեր ծառայությունների գծով անհրաժեշտ հասանելիության ապահովում:

3. Միջգյուղական ճանապարհների բարեկարգում, մարզի բնակչության համար մարզկենտրոնի հետ տրանսպորտային բավարար մատչելիության ապահովում:

4. Մարզային զարգացման տեղեկատվական կենտրոնի հիմնում, հեռահաղորդակցության ցանցի բարելավում ամբողջ մարզում, հեռախոսային և համացանցային ծառայությունների մատչելիության ապահովում: Մարզային բրենդի մշակում:

5.Առկա բնական ռեսուրսների արդյունավետ և կայուն օգտագործում, աղետների ռիսկի նվազեցում և մարզի դիմակայության մակարդակի բարձրացում:

6. Քաղաքների կայուն զարգացում, քաղաքների կոմունալ ենթակառուվածքների բարելավում և բնակարանային ֆոնդի արդյունավետ կառավարում:

7. Հանրային տրանսպորտի համակարգի հասանելիության բարելավում, Ճանապարհային ցանցի պայմանների բարելավում:

8. Գործազրկության մակարդակի կրճատում, նոր աշխատատեղերի ստեղծում, աշխատաշուկային համապատասխան մասնագետների պատրաստում և վերապատրաստում:

9. Բնակչության կյանքի որակի բարձրացում, ընդհանուր աղքատության կրճատում, ծայրահեղ

աղքատության հաղթահարում:

10. Տարաբնակեցման համակարգաստեղծ գործընթացների զարգացում մարզային և տեղական մակարդակներում: Տարաբնակեցման նոր կենտրոնների ստեղծում:

11. Սահմանամերձ բնակավայրերի բնակչության անվտանգության և սոցիալ-տնտեսական խնդիրների լուծում, վարկային և հարկային առավել նպատակային և օպտիմալ արտոնությունների սահմանում, նոր աշխատատեղերի ստեղծում ոչ գյուղատնտեսական ոլորտներում

Գ. Էկոլոգիայի պահպանման ոլորտում

1. Աղբահանության, ջրամատակարարման և կոյուղու համակարգերի բարելավում:

2. Անտառային տարածքների պահպանում և վերականգնում:

3. Էկոհամակարգերի կենսաբազմազանության պահպանում:

4. Բնածին աղետների (սողանքներ, ջրհեղեղներ և այլն) ռիսկի նվազեցման միջոցառումների իրականացում:

5. Վերականգնվող էներգետիկայի զարգացում և էներգաարդյունավետության մակարդակի բարձրացում:

Հարկ է նշել, որ 2018-2023թթ. ՀՀ Կառավարությունը մարզի տարբեր համայնքներում իրականացրել է ավելի քան 10 միլիարդ դրամ արժողությամբ մի քանի տասնյակ սուբվենցիոն ծրագրեր, որոնք հիմնականում վերաբերում են բնակավայրերի բարեկարգմանը և փողոցների ասֆալտապատմանը, բնակչության խմելու և ոռոգելու ջրերով սպասարկման բարելավմանը, բնակավայրերի լուսավորմանը, վերականգնվող, մասնավորապես՝ արևային էներգիայի օգտագործմանը, բնակավայրերի գազաֆիկացմանը, պուրակների և այգիների ստեղծմանը: Մարզի համար առավել հեռանկարային են այն ճյուղերն ու ոլորտները, որոնք ապահովում են կայուն զարգացման երեք՝ տնտեսական, սոցիալական և էկոլոգիական բաղադրիչների ներդաշնակությունն ու շահերը: Մեր կարծիքով, մարզի տարածքում աճի բևեռներ կարող են դառնալ Իջևան, Բերդ և Նոյեմբերյան քաղաքները: Նոր ներդրումների ներգրավումը նշված կենտրոնների համար հնարավորություն կտա տարածքային և գործառութային առումներով ավելի արդյունավետ դարձնել մարզային տարաբնակեցման համակարգը, ավելի լիարժեք կերպով իրականացնել գյուղական տարածքների բնակչության և տնտեսության բազմապիսի պահանջմունքների բավարարման գործառույթները:

Մարզի ռազմավարական նպատակների իրագործման համար մշակման և իրականացման փուլում են գտվում տարբեր ներդրումային (պետական, մասնավոր և օտարերկրյա) ծրագրեր՝ 2017-2025թթ. համար [4]: Դրանց գերակշիռ մասն արդեն իրականացվել են, որոնցից առավել կարևորներն են՝

1. Դիլիջանի լուսավորության համակարգի, աղբահանության, ներհամայնքային տրանսպորտային համակարգերի ձևավորման, դպրոցներում բարձր տեխնոլոգիաների գիտելիքների տարածման և բնապահպանական ծրագիր:
2. Տավուշ տեքստիլ մասնաճյուղի հիմնում Բերդ քաղաքում:
3. Փոքր ֆերմերային տնտեսությունների ստեղծում, գյուղական ագրոբիզնեսի ենթակառուցվածքների զարգացում:
4. Գյուղատնտեսական կոոպերատիվների կարողությունների զարգացում, անասնապահության զարգացում, կաթնամթերքի արտադրություն:
5. Ժամանակակից հոսքագծով գարեջրի արտադրության հիմնում սահմանամերձ Ոսկևան բնակավայրում:
6. Աջակցություն Դիլիջանին և հարակից բնակավայրերին: Զբոսաշրջության կենտրոնի հիմնում:
7. Տնական գինու շշալցման արտադրամասի հիմնում Վերին Կարմիր Աղբյուրում:
8. Սևքարի մրգի վերամշակման արտադրամասի գործարկում:
9. Իջևանում 1000 քառ.մ մակերեսով ջերմոցի հիմնում: Նոր տեխնոլոգիաներով ելակի արտադրություն և արտահանում:

10. Մրգի և հատապտուղների պահածոների արտադրամասի գործարկում Իջևանում:
11. Ջրամատակարարման համակարգի կառուցում Այգեձոր բնակավայրում:
12. Կիրանցի արոտներ տանող ճանապարհի հիմնանորոգում:

Վերը նշված ծրագրերի իրականացումը կնպաստի հարյուրավոր նոր աշխատատեղերի ստեղծմանը, մարզի համաչափ և կայուն զարգացմանը:

ПРОБЛЕМЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ТАВУШСКОЙ ОБЛАСТИ

Гспоян Гриша
Профессор кафедры по управлению рисками стихийных бедствий и гражданской защите учебного подразделения по подготовке спасателей и управлению кризисными ситуациями Образовательного комплекса Министерства внутренних дел Республики Армения
канд.географ.наук, доцент

Максим Манасян
профессор кафедры туризма и сервиса
Ереванского государственного университета языков и социальных наук им. В.Брюсова
доктор географических наук, профессор

В данной статье обсуждаются теоретические, методологические и прикладные вопросы устойчивого развития Тавушской области РА. SWOT-анализ экономических, социальных и экологических компонентов устойчивого развития и их взаимосвязей позволил выявить и оценить конкурентные преимущества региона, возможности и риски развития, сильные и слабые стороны, проблемы и вызовы. На их основе выделены приоритеты и первоочередные направления перспективного развития области.
Ключевые слова: устойчивое развитие, расселение , природопользование, экология, туризм, полюс роста.

SUSTAINABLE DEVELOPMENT ISSUES IN TAVUSH REGION

Grisha Gspoyan

Professor at the Chair of Disaster Risk Management and Civil Protection,
Rescue Service and Crisis Management Educational Unit,
Educational Complex of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Armenia
PhD in Geography, Associate Professor

Maksim Manasyan

Professor at the Chair of Tourism and Service, V. Bryusov State University
Doctor of Geographical Sciences, Professor

This article discusses theoretical, methodological, and practical issues and problems of sustainable development, using the example of one of the mountainous and border marzes of the Republic of Armenia, Tavush. SWOT analysis of economic, social and environmental components of sustainable development gave an opportunity to identify and evaluate competitive advantages, opportunities and risks of development, strengths and weaknesses of Gegharkunik. On the basis of these components priority and primary directions of prospective development of the marz were selected.

Key words: sustainable development, settlement, tourism, ecology, natural resource use

Գրականություն

1. Манасян М., Проблемы устойчивого развития горных регионов РА. Известия Аграрной науки. Тбилиси.2010.том 8, N 4.
2. Մանասյան Մ.Գ., Մանասյան Հ.Մ, ՀՀ մարզերի կայուն զարգացման մի քանի մեթոդաբանական հարցեր, «Ճգնաժամային կառավարում և տեխնոլոգիաներ» գիտական հանդես, N 2, 2021, էջ 129-141:
3. Մանասյան Մ., Գսպոյան. Գ. Գեղարքունիքի մարզի կայուն զարգացման հիմնահարցերը: «Ճգնաժամային կառավարում և տեխնոլոգիաներ» գիտական հանդես, N 1, 2025, էջ 12-24:
4. Տավուշի մարզի 2017-2025 թթ. զարգացման ռազմավարություն, https://hkdepo.am/up/docs/Tavush_Marz_Development_Strategy_2017_2025_Arm.pdf
5. ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, 1998-2024թ:
6. ՀՀ Տավուշի մարզը թվերով, 1998-2024թ:

Հոդվածը գրախոսվել է՝ 23.10.2025թ.
Ներկայացվել է տպագրության՝ 30.10.2025թ.